



УДК 347.2

НОМІНАЛІСТИЧНА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ ГРОШЕЙ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Іванів Н.І., здобувач
кафедри цивільного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню цивільно-правового аспекту номіналістичної теорії походження грошей на основі наукових вчень.

Ключові слова: номіналістична теорія, гроші, юридичне значення, об'єкт цивільних правовідносин.

Статья посвящена исследованию гражданско-правового аспекта номиналистической теории происхождения денег на основе научных учений.

Ключевые слова: номиналистическая теория, деньги, юридическое значение, объект гражданских правоотношений.

Ivaniv N.I. NOMINALIST THEORY OF MONEY ORIGIN: CIVIL LEGAL ASPECT

The article investigates civil aspect of nominal theory and is based on scientific studies.

Key words: nominal theory, money, legal value, object of civil relations.

Постановка проблеми. Теоретичні проблеми розвитку грошових відносин завжди посідали чільне місце в системі наукових досліджень практично всіх шкіл і течій економічної та юридичної думки. Гроші давно знайомі людям, проте таємниця їх походження залишається для людства до кінця нерозгаданою. За своєю суттю гроші є багатофункціональною економічною категорією. Юридичний аспект грошей містить у собі поняття грошей як особливого об'єкта цивільних правовідносин. Формування юридичного поняття грошей не можливе без розуміння економічної природи цього явища, так само як не можливе функціонування грошей у товарному обігу без належного правового регулювання цього інструмента.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідженню цивільно-правового аспекту грошей присвячені роботи професора Київського університету Св. Володимира П. Цитовича і вченого правознавця А. Літовченка. Також доктрину грошей, грошових зобов'язань у цивільному праві розробляли відомі вчені Г. Шершень, Л. Ельяссон, М. Агарков, Л. Лунц. Велику увагу у своїх працях дослідженню номіналістичної теорії грошей приділяли: Дж. Стюарт, Дж. Берклі, Дж. Беллерс, Н. Барбон, Т. Кнапп, Ф. Бендіксен, Дж. М. Кейнс.

Мета цієї статті – передусім з'ясувати питання про походження та причини існування грошей, щоб дати науково достовірне тлумачення їх природи і сутності.

Виклад основного матеріалу. Від зародження в теорії грошей сформувалися окремі течії та напрямки, що розвиваються на власних методологічних засадах чи конкурують одне з одним, серед яких можна виділити два основних підходи – раціоналістичний та еволюційний.

Представники раціоналістичної концепції виходили з того, що гроші виникли в результаті певної раціональної угоди між людьми або запровадження законодавчими актами держави з огляду на необхідність виділення спеціального інструменту для обслуговування

сфери товарного обігу і підвищення ефективності їх функціонування. Засновником цього підходу був Арістотель. У праці «Нікомахова етика» він пише: «Усе, що бере участь в обміні, має бути якимось чином порівняне... Для здійснення обміну повинна існувати певна одиниця виміру, причому основана на умовності». Ця ідея дістала законодавче втілення в античному суспільстві. Так, одна з догм римського права стверджує, що імператор декретує вартість грошей [14, с. 252].

Проте на думку представників концепції еволюційного походження, (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс) виникнення грошей зумовлене труднощами безпосереднього обміну продуктами праці.

Однією з основних теорій раціоналістичного підходу вважається номіналістична теорія походження грошей, яка виникла при рабовласницькому ладі. Вона заперечувала внутрішню вартість грошей для виправдання псування монет із метою збільшення доходів казни. Ця теорія повністю сформувалась у XVII–XVIII ст., коли грошовий обіг був наповнений неповноцінними (білонними) монетами.

Основним елементом юридичного вчення про гроші є розмежування двох понять:

– поняття грошей, загального для права та економічної науки – держава регламентує правила грошової емісії, вибирає масштаб цін, встановлює металевий вміст грошової одиниці, але не може визначати вартість грошей, яка регулюється умовами виробництва та обігу;

– поняття грошей у спеціальному юридичному значенні – гроші як об'єкт цивільних правовідносин.

Вчення Гартмана та його послідовників – вчення «номіналістів» – допускає закріплення цінності грошей на певному рівні у порядку законодавчого акта. Тим часом йдеться не про визначення купівельної спроможності грошей, і навіть не про створення правової фікції про стійку їхню цінність, а про визначення платіжної сили грошей. Так, відповідно до Закону України «Про платіжні системи та

переказ коштів в Україні» грошові знаки на території України випускаються у формі банкнот і монет, що мають зазначену на них номінальну вартість (ст. 3).

Отже, «номіналістична» теорія має чисто юридичний характер: вона зовсім не торкається питання про цінність грошей – цієї суто економічної проблеми, яка за своєю суттю не здатна бути предметом юридичного дослідження.

Французька теорія XVIII ст. виходить з ідеї фіксованої державою цінності грошей. Так званий принцип «королівської монетної регалії» передбачав виключне право короля на карбування і випуск у обіг монет.

У XVIII ст. Ш. Монтеск'є говорив: «... срібло в монеті має ту ціну, що визначає король: він установлює співвідношення між визначеною кількістю срібла в злитку і тією ж кількістю срібла в монеті; він встановлює співвідношення між різними металами, з яких карбується монета; і, нарешті, він визначає ідеальну ціну кожної монети». У той же час Пот'є пише: «Монета становить власність приватної особи лише як знак певної цінності, яку їй привласнив король, і якщо король побажає, щоб не ці, а інші монети служили знаком цінності всіх речей, то приватні особи втратять свої права щодо цих монет». Зазначена теорія передбачала застосування фіскальних засобів уряду, що спрямовані на правове регулювання грошей в обігу. Положення цієї теорії відображено у книзі другій Цивільного кодексу Франції 1804 р. [2, с. 109].

Відповідно до ст. 192 Цивільного кодексу України (далі по тексту – ЦК України), законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України – гривня, яка використовується у цивільному обороті у готівковій та безготівковій формах. Правове регулювання як готівкового, так і безготівкового грошового обігу в нашій державі, крім Конституції України та ЦК України, здійснюється нормами відповідних законів України та підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, такими нормативними актами є укази Президента України та інструкції Національного банку України. Указом Президента України від 25 серпня 1996 р. № 762/96 «Про грошову реформу в Україні» у готівковий обіг в Україні введено банкноти номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 гривень, та розмінну монету вартістю 1, 2, 5, 10, 25 і 50 копійок. Відповідно до Закону України «Про Національний банк України» виключне право введення в обіг гривні і розмінної монети, організація їх обігу і вилучення з обігу належить Національному банку України.

Суть номіналістичної теорії грошей полягає в запереченні товарної природи грошей і визначенні їх як умовних знаків, що позбавлені внутрішньої вартості. Згідно з цією теорією гроші виникають як продукт погодженості між людьми з метою полегшення обміну, або як наслідок законодавчих актів держави (наприклад, в Україні – Указ Президента України «Про грошову реформу в Україні», Закон України «Про Національний банк України»), а вартість грошей не залежить від

їх матеріального змісту і визначається лише найменуванням.

Висновок про умовну природу грошей ґрунтується на абсолютизації їх як засобу обігу. Представники цієї теорії заперечують функцію грошей як міри вартості, ототожнюючи її з масштабом цін. Об'єктивною основою виникнення номіналізму був перехід від злиткового золотого обігу до монетного, коли гроші почали прийматися не за вагою, а за найменуванням. При цьому виникала можливість відхилення номінальної вартості монети від вартості, що міститься в ній, металу.

Першими буржуазними представниками номіналізму були Дж. Стюарт і Дж. Берклі. Англійський економіст і філософ Дж. Стюарт виступив з концепцією «ідеальної грошової одиниці» [1, с. 96].

Аналогічної точки зору дотримувався англійський представник суб'єктивного ідеалізму Дж. Берклі, розглядаючи гроші, як відношення абстрактної вартості, позбавлене матеріального змісту.

Інші номіналісти – Дж. Беллерс, Н. Барбон (Великобританія) – стверджували, що гроші – це тільки умовні знаки, які не мають нічого спільного з товарами. У визначеннях такого роду вартісна теорія грошей повністю ігнорується, а грошова одиниця трактується, як суто технічний інструмент обміну.

Панівне становище номіналізм зайняв у цивільному праві в кінці XIX – на початку XX ст. з появою паперових і кредитних грошей, але на відміну від раннього номіналізму об'єктом його захисту стали не білонні монети, а паперові гроші (казначейські білети) [8, с. 26].

Основні положення номіналістичної теорії:

- будь-які гроші – метали, паперові та кредитні – являють собою лише умовні номінальні знаки, позбавлені внутрішньої вартості. Грошима вони є лише внаслідок прийняття відповідних законодавчих актів або угоди між людьми. Усі функціональні форми грошей не мають ніякого зв'язку з грошовим товаром;

- купівельна сила грошей, виражена в індексах цін, встановлюється державою (шляхом прийняття закону або на базі економічних процесів) і регулюється їх кількістю в обігу;

- основною функцією грошей є – технічне знаряддя обміну. У зв'язку з цим роль грошей можуть виконувати будь-які їх форми – металеві гроші, неповноцінні монети, паперові та кредитні грошові знаки;

- ціна і вартість товарів тотожні. Гроші, будучи абстрактними рахунковими одиницями, виконують не економічну функцію міри вартості, а технічну функцію масштабу цін.

Таким чином, прихильники номіналістичної теорії зводять сутність грошей до ідеального масштабу цін, показниками мінових пропорцій, заперечуючи тим самим їх роль загального еквівалента у вимірі вартості обмінюваних товарів – саме це і є одним із основних недоліків номіналістичної теорії, адже гроші виконують функцію загального еквівалента платежів, виступають мірилом вартості всіх товарів, інструментом, що забезпечує їх обіг, засобом збереження їх цінності.

Гроші погашаються майнові борги, відшкодовуються збитки, заповідяні іншій особі,



виплачується вартість частки у спільній власності в разі залишення усього майна одному із співвласників.

Варто зазначити, що у найяскравішій формі суть номіналізму виявилася у державній теорії грошей, викладеній німецьким економістом Г. Кнаппом у книзі «Державна теорія грошей» (1905 р.).

Державна теорія грошей – один із різновидів номіналістичної теорії грошей, згідно з яким держава визначає цінність грошової одиниці. Державна теорія грошей виникла в період підготовки Німеччини до Першої світової війни, як теоретичне обґрунтування вилучення з обігу золота та переходу до паперово-грошової емісії. Але коріння її сягає епохи розпаду рабовласницького суспільства.

Головні положення державної теорії грошей:

– гроші – «суть творіння закону» і не мають нічого спільного з товарами.

Хоча Кнапп визнавав, що в ранніх історичних епохах деякі товари відігравали роль грошей, зв'язок сучасних платіжних засобів із грошовою системою, зокрема з благородними металами, він заперечував. Кнапп вважав гроші найсучаснішим видом платіжних засобів, тому, на його думку, вони необхідні лише для цілей обігу і не мають споживчих якостей. Звідси й висновок, що гроші – це тільки юридична, а не економічна категорія;

– вартість грошей має «лише номінальне значення», тобто гроші є тільки наслідком державного акту і не мають власної вартості. Цінність грошової одиниці, за твердженням Кнаппа, визначає держава, яка запроваджує в обіг нові гроші, дає їм найменування, визначає співвідношення з попередньою одиницею та ін.

За вченням Г. Кнаппа вплив держави на грошовий обіг зводиться до того, що держава визначає гроші як платіжний засіб, та встановлює ступінь їх платіжної сили у визначених рахункових одиницях. Як знаряддя обігу гроші виступають предметом платежу у правовідносинах кредиторів з боржниками.

Така концепція знаходить своє відображення в основі публічних норм. Професор Л. Воронова зазначає, що наявність грошових коштів є необхідною умовою діяльності держави. Метою фінансової діяльності держави є не отримання максимальної суми доходів як таких, а фінансування своїх потреб, що пов'язані із здійсненням її функцій. Так само, як держава здійснює широкий спектр функцій у фінансовій діяльності, так і гроші за своєю природою мають виконувати цілий ряд економічних та юридичних функцій.

Г. Кнапп починає свою книгу «Державна теорія грошей» словами: «Гроші – створення правопорядку», але його державна теорія грошей у кінцевому рахунку виходить за межі права: не законом, а діями адміністративного органу визначається характер грошового обігу країни.

Учення Кнаппа про сутність грошової одиниці значно поглибило розуміння юридичної природи грошей: у межах визначеної грошової системи грошова одиниця визначає платіжну силу, а не цінність грошових знаків.

У цій своїй якості, а також у якості одиниці вираховування відстрочених платежів вона позбавлена не тільки фізичних, а й ціннісних властивостей, і піддається визначенню тільки юридико-історично шляхом встановлення зв'язку з попередньою грошовою одиницею.

Догматична розробка проблеми грошей за Г. Кнаппом зводиться до того, що, по-перше, держава здійснює вплив на грошовий обіг за допомогою спеціально створених економіко-правових заходів, і, по-друге, гроші не є еквівалентом товару, оскільки самі по собі не мають цінності, а визнаються «ордером» на отримання товару, тобто відіграють роль платіжного засобу у цивільному обігу.

За теорією А. Нуссбаума, поняття грошей – загальне для права та економіки, але його вчення має юридичний характер, оскільки гроші розглядаються як один із видів речей, обумовлених родовими ознаками. На відміну від інших змінних речей грошові знаки відрізняються однією особливістю: при передачі і прийнятті їх береться до уваги виключно лише відношення грошового знака до визначеної ідеальної одиниці, що характеризується визначеним найменуванням, є приматом у відношенні грошового знака, але вона уособлюється в цьому останньому так, що кожен грошовий знак виражає визначене число відношення до неї [9, с. 40].

Так, відповідно до ч. 1 ст. 190 ЦК України – майном, як особливим об'єктом, вважаються: окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Варто зазначити, що коли мова йде про розрахунки готівкою, під грошима (коштами) маються на увазі речі, в інших – майнові права, коли йдеться про кошти, що знаходяться на банківських рахунках клієнта, і операціях із ними [13, с. 128].

Послідовники Кнаппа – німецькі економісти Бендіксен та Ельстер – зробили спробу удосконалити його державну теорію грошей і підвести під неї економічне підґрунтя. Висуваючи теорію «господарської спільності» та «обміну послугами», Бендіксен розглядає гроші як умовний знак, що означає домагання на частину вироблених благ. Згадані економісти приділяли значну увагу методам державного впливу на валютні курси. Ельстер, зокрема, вважав, що для ефективного регулювання валютних курсів необхідна угода між кількома державами про спільне дотримання «договірного паритету».

Головні недоліки державної теорії грошей пов'язані з підміною економічних законів юридичними категоріями, запереченням природи грошей та виділенням платіжної функції, як головної ознаки грошей, змішуванням грошей із рахунковими одиницями. Держава регламентує правила грошової емісії, вибирає масштаб цін, встановлює металевий вміст грошової одиниці, але не може визначити вартість грошей, яка регулюється умовами виробництва та обігу.

Слабким місцем у державній теорії грошей є характеристика функції платежу, як «вирішальної» ознаки грошей. Водночас Кнапп нечітко розмежує функцію міри вар-

тості і масштаб цін, та зводить гроші до статусу ідеальної рахункової одиниці. Державна теорія широко використовується для теоретичного обґрунтування інфляційних методів фінансування військових витрат. Свого часу вона була одним з елементів офіційної ідеології фашистської Німеччини [6, с. 112].

Австрійський економіст Ф. Бендіксен («Про цінність грошей», «Про гроші як загальний знаменник») спробував дати економічне обґрунтування державній теорії грошей, оцінюючи гроші як свідоцтво про надання послуг членам суспільства, яке надає право на отримання зворотних послуг [5, с. 35].

Свою теорію Бендіксен вважає «економічним» доповненням до «юридичного» вчення Кнаппа: кредитор, який прийняв від боржника грошові знаки, отримав платіж із точки зору приватного права, але з економічної точки зору він отримав лише документ, який уповноважує його на участь у народногосподарському надбанні. Спроба Бендіксена економічно обґрунтувати номіналізм не вдалася, так як при оцінці сутності грошей він ігнорував теорію вартості [9, с. 42].

У період з 1929–1933 рр. номіналізм отримав подальший розвиток, як теоретична основа для виправдання відмови від золотого стандарту. Так, Дж. Кейнс («Трактат про гроші», 1930 р.) назвав золоті гроші «пережитком варварства», «п'ятим колесом возу». У своїй теорії перевагу він надавав активному використанню щонайперше фіскальної та грошово-кредитної політики, яким відводилась провідна роль у системі державного регулювання, зокрема в забезпеченні оптимальної зайнятості [4, с. 32].

Ідеальними він вважав паперові гроші, які еластичніші, ніж золото, і повинні забезпечити постійне процвітання суспільства. Витіснення з обігу золота паперовими грошима він розглядав як емансипацію грошей від золота і перемогу теорії Кнаппа. Кейнс вважав, що всі цивілізовані гроші є хартальними, і кнаппівський харталізм повністю здійснений.

Помилковим в теорії Кейнса було твердження, що металічний обіг нееластичний: в дійсності еластичність досягається шляхом випуску банкнот, розмінних на золото. Практична мета номіналізму Кейнса полягала в теоретичному обґрунтуванні скасування золотого стандарту, переходу до паперово-грошового обігу і регулювання економіки через управління інфляційним процесом [5, с. 36].

У зв'язку з вищевикладеним, можемо дати визначення поняття «грошей» у спеціальному юридичному значенні – це умовні номінальні знаки, що не мають внутрішньої вартості і використовуються як посередник при обміні і для погашення заборгованості.

Загальним поняттям грошей для права та економічної науки є те, що вони є загальною мірою вартості всіх речей, робіт, послуг, інших матеріальних і нематеріальних благ, а також втрат, яких можуть зазнати учасники цивільних правовідносин унаслідок правопорушень.

За допомогою грошей, як загального еквівалента, можна погасити будь-який майновий борг. Гроші як єдина міра вартості і загаль-

ний еквівалент необхідні для оцінки суспільної корисності та врахування економічної або соціальної цінності того чи іншого матеріального або нематеріального блага. Гроші дозволяють визначити вартісні характеристики відповідних правомірних або неправомірних дій суб'єктів цивільних правовідносин.

В останньому випадку за допомогою грошей у цивільному праві відшкодовується майнова та немайнова шкода, а також завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання збитки. За допомогою грошей визначається розмір заподіяної шкоди або збитків, яким обумовлюється й обсяг майнової відповідальності винної особи. Завдяки використанню грошей як загального еквівалента визначається розмір матеріальної та нематеріальної (моральної) шкоди, забезпечується стягнення неустойки й відшкодування збитків у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань, здійснюється виплата вартості незамінних речей у разі їх загибелі тощо. Правове значення грошей у цьому аспекті полягає в тому, що без їх використання як єдиної міри вартості та загального еквівалента забезпечення компенсаційної функції цивільного права було б неможливим.

Навіть у деяких випадках гроші можуть виступати у цивільно-правових правочинах як товар. Ідеться про гроші, які у даний проміжок часу не є законним платіжним засобом на території України, а маючи нумізматичну цінність (наприклад, старовинні монети або банкноти), становлять предмет колекціонування. Як товар виступає у цивільному обороті й іноземна валюта. Стосовно іноземної валюти, відповідно до чинного законодавства, у банківських установах та обмінних пунктах здійснюються правочини її купівлі-продажу [3, с. 261].

Номіналістична теорія грошей має прихильників і сьогодні. Серед сучасних економістів Заходу поширеною є точка зору, згідно з якою грошима є умовні знаки, що не мають внутрішньої вартості і використовуються для погашення заборгованості. Так, на думку відомого вченого П. Самуельсона гроші є «соціальною умовністю».

Висновки. Враховуючи все вищесказане, номіналістична теорія походження грошей носить юридичний характер. Хоча гроші і мають економічну природу походження, проте формуються на інституційних засадах. Вони – елемент державності, визначальна ланка її економічного механізму. Держава здійснює емісію грошей, регулює їхню структуру та обіг. Самі по собі гроші не мають ніякої цінності, поки держава не встановить їх цінність.

Головна особливість грошей як об'єкта цивільних прав полягає в тому, що вони, будучи загальним еквівалентом, можуть замінити собою майже будь-який об'єкт майнових відносин, що має відплатний характер. У цивільному праві гроші визнаються окремим різновидом речей, причому різновидом родових, замінних речей. Загибель грошових знаків у боржника не звільняє його від обов'язку сплатити кредитору відповідну грошову суму.

**ЛІТЕРАТУРА:**

1. Афанасьєв А.О. Гроші та кредит / А.О. Афанасьєв – Київ : 2004. – 456с.
2. Безклубий І.А. Банківські правочини : монографія / І.А. Безклубий – К. : Видавничий дім «Ін Юре». 2007. – 456 с.
3. Борисова В.І. Цивільне право / В.І. Борисова. – Київ : Право, 2012. – 512 с.
4. Гальчинський А.С. Теорія грошей : Навч. посібник / А.С. Гальчинський. – Київ : Основи, 1998. – 415 с.
5. Гроші та кредит: [конспект лекцій]. – Харківський державний економічний університет : 2011. – 210 с.
6. Економічна енциклопедія: у трьох томах. – Том 2 / [Редкол. : С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. – 848 с.
7. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р., № 254/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Корчагін Ю.А. Деньги. Кредит, Банки / Ю.А. Корчагін – Ростов н/Д. : Фенікс, 2006. – 348 с.
9. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. / Лунц Л.А. – Вид. 2-е, випр. – М. : Статут, 2004. – 350 с. (Класика російської цивілістики).
10. Про грошову реформу в Україні : Указ Президента України від 25.08.1996 №762/96 // Голос України. – 1996. – № 159.
11. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – Ст. 238.
12. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні : Закон України від 05.04.2001 №2346-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 29. – Ст. 137.
13. Харитоновна Є.О. Цивільний кодекс України : коментар / Є.О. Харитоновна, О.М. Калітенко. – Харків : ТОВ «Одісей», 2004. – 856 с.
14. Цивільне право України : навч. пос. / О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова / – К. : Юрінком Інтер : 2010. – 436 с.
15. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р., № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 365.